

RPwD Act, 2016 — संपूर्ण One-Liner

खाली RPwD Act, 2016 (Rights of Persons with Disabilities Act, 2016) साठी MPSC/UPSC परीक्षेच्या दृष्टीने संपूर्ण One-Liner Revision Notes दिल्या आहेत. 2016 च्या कायद्याबरोबरच 2026 पर्यंत उपलब्ध अधिकृत अद्यतने लक्षात घेतली आहेत.

1) मूलभूत माहिती

1. RPwD Act चे पूर्ण नाव — Rights of Persons with Disabilities Act, 2016.
2. मराठी अर्थ — दिव्यांग व्यक्तींचे हक्क अधिनियम, 2016.
3. अधिनियम क्रमांक — Act No. 49 of 2016.
4. राष्ट्रपतींची संमती — 27 डिसेंबर 2016.
5. अधिनियमाची अंमलबजावणी — 19 एप्रिल 2017 पासून.
6. मुख्य उद्देश — दिव्यांग व्यक्तींना समानता, भेदभावमुक्त जीवन, अधिकार व सामाजिक सहभाग सुनिश्चित करणे.
7. आंतरराष्ट्रीय आधार — संयुक्त राष्ट्रांच्या दिव्यांग व्यक्तींच्या हक्कांच्या कराराची (UNCRPD) अंमलबजावणी करण्यासाठी हा कायदा महत्त्वाचा आहे.
8. या कायद्याने कोणता जुना कायदा रद्द केला? — Persons with Disabilities (Equal Opportunities, Protection of Rights and Full Participation) Act, 1995.
9. RPwD Act अंतर्गत अध्याय — 17.
10. एकूण कलमे — 102.
11. अनुसूची — 1 अनुसूची.
12. RPwD Rules — Rights of Persons with Disabilities Rules, 2017; 15 जून 2017 रोजी अधिसूचित.

2) महत्त्वाच्या व्याख्या

13. दिव्यांग व्यक्ती (Person with Disability) — दीर्घकालीन शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक किंवा संवेदनात्मक दुर्बलता असून अडथळ्यांशी परस्परसंवादामुळे समाजात समान सहभाग घेण्यास अडथळा येणारी व्यक्ती.
14. Benchmark Disability — निर्दिष्ट दिव्यांगतेपैकी किमान 40% दिव्यांगता असलेली व्यक्ती.
15. 40% दिव्यांगता — Benchmark Disability ची महत्त्वाची परीक्षात्मक मर्यादा आहे.
16. High Support Needs — दैनंदिन जीवनातील निर्णय व कार्यासाठी उच्च स्तरावरील मदतीची आवश्यकता असलेली व्यक्ती.
17. Reasonable Accommodation — दिव्यांग व्यक्तीला समान हक्कांचा उपभोग घेता यावा यासाठी आवश्यक व योग्य बदल/समायोजन.

18. Discrimination — दिव्यांगतेच्या आधारावर अन्यायकारक किंवा असमान वागणूक देणे.
19. Inclusive Education — दिव्यांग व इतर विद्यार्थ्यांना शक्य तितक्या समान शिक्षणव्यवस्थेत सहभागी करून घेणे.

3) दिव्यांगतेच्या श्रेणी

20. RPwD Act ने दिव्यांगतेच्या मान्य श्रेणी 7 वरून 21 पर्यंत वाढवल्या.
21. गतिविषयक दिव्यांगता (Locomotor Disability) — हालचालीशी संबंधित शारीरिक अडथळा.
22. दृष्टिदोष — अंधत्व व कमी दृष्टी यांचा समावेश.
23. श्रवणदोष — बहिरेपणा व ऐकण्याची कमी क्षमता यांचा समावेश.
24. वाक् व भाषा दिव्यांगता — बोलणे/भाषेच्या वापराशी संबंधित दिव्यांगता.
25. बौद्धिक दिव्यांगता — बौद्धिक कार्यक्षमता व अनुकूलनात्मक वर्तनाशी संबंधित स्थिती.
26. विशिष्ट अध्ययन दिव्यांगता (Specific Learning Disability) — वाचन, लेखन, गणित इत्यादी शिकण्याच्या विशिष्ट क्षमतांशी संबंधित अडचणी.
27. ऑटिझम स्पेक्ट्रम डिसऑर्डर — सामाजिक संवाद व वर्तनाच्या विकासाशी संबंधित स्थिती.
28. मानसिक आजार (Mental Illness) — कायद्यातील निर्दिष्ट दिव्यांगतेच्या श्रेणीतील एक प्रकार.
29. सेरेब्रल पाल्सी — मेंदूच्या विकासाशी संबंधित हालचालींचा विकार.
30. मस्क्युलर डिस्ट्रॉफी — स्नायूंच्या कार्यावर परिणाम करणारी आनुवंशिक स्थिती.
31. दीर्घकालीन न्यूरोलॉजिकल स्थिती — दीर्घकालीन मज्जासंस्थेशी संबंधित स्थिती.
32. मल्टिपल स्क्लेरोसिस — केंद्रीय मज्जासंस्थेशी संबंधित स्थिती.
33. पार्किन्सन्स रोग — न्यूरोलॉजिकल विकार.
34. हिमोफिलिया — रक्त गोठण्याच्या प्रक्रियेशी संबंधित आनुवंशिक विकार.
35. थॅलेसेमिया — आनुवंशिक रक्तविकार.
36. सिकल सेल रोग — आनुवंशिक रक्तविकार.
37. बहुविध दिव्यांगता (Multiple Disabilities) — दोन किंवा अधिक निर्दिष्ट दिव्यांगतांचा एकत्रित परिणाम.
38. बुटकेपणा (Dwarfism) — कायद्यातील निर्दिष्ट दिव्यांगतेतील एक प्रकार.
39. ॲसिड अटॅक पीडित — आम्लहल्ल्यामुळे झालेल्या शारीरिक परिणामांचा समावेश.
40. कुष्ठरोगातून बरे झालेले व्यक्ती — कायद्यातील निर्दिष्ट श्रेणी.
41. बौद्धिक/विकासात्मक व इतर निर्दिष्ट स्थिती — अनुसूचीतील संबंधित वर्गीकरणानुसार समावेश होतो.
42. केंद्र सरकारला अनुसूचित इतर दिव्यांगता समाविष्ट करण्याचा अधिकार आहे.

महत्त्वाचे: RPwD Act ची अनुसूची 2026 मध्ये अधिसूचनेद्वारे सुधारित करण्यात आली आहे; त्यामुळे जुन्या पुस्तकातील केवळ 2016 च्या यादीवर अवलंबून राहू नये.

4) समानता व अधिकार

43. कलम 3 — समानता व भेदभावविरहित वागणूक.
44. दिव्यांग व्यक्तींना सन्मानाने वागणूक मिळण्याचा अधिकार आहे.
45. दिव्यांगतेच्या आधारावर भेदभाव करण्यास मनाई आहे.
46. युक्तिसंगत सोय (Reasonable Accommodation) उपलब्ध करून देणे हे कायद्याचे महत्त्वाचे तत्त्व आहे.
47. महिला व बालक दिव्यांग व्यक्तींना विशेष संरक्षणाची तरतूद आहे.
48. दिव्यांग बालकांना त्यांच्या पालक/पालकप्रतिनिधीपासून अनावश्यकपणे वेगळे करता येत नाही.
49. दिव्यांग व्यक्तींना समुदायात राहण्याचा अधिकार आहे.
50. क्रूर, अमानुष किंवा अपमानास्पद वागणुकीपासून संरक्षण देण्यात आले आहे.
51. दिव्यांग व्यक्तींच्या कायदेशीर क्षमतेला मान्यता देण्यात आली आहे.

5) शिक्षण

52. कलम 16 — शैक्षणिक संस्थांची जबाबदारी.
53. कलम 17 — समावेशक शिक्षणासाठी उपाययोजना.
54. सरकारी व सरकारी अनुदानित उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये Benchmark Disabilities साठी किमान 5% जागा राखीव आहेत.
55. Benchmark Disability असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी वयोमर्यादित 5 वर्षांपर्यंत शिथिलता देण्याची तरतूद आहे.
56. समावेशक शिक्षणात योग्य सुविधा व आवश्यक आधार देण्यावर भर आहे.
57. परीक्षेत आवश्यकतेनुसार लेखक/सहाय्यक व अतिरिक्त वेळाची सुविधा उपलब्ध होऊ शकते.

6) रोजगार

58. कलम 19 — कौशल्य विकास व रोजगार.
59. सरकारी आस्थापनांमध्ये दिव्यांग व्यक्तींविरुद्ध रोजगाराच्या बाबतीत भेदभावास मनाई आहे.
60. सरकारी नोकऱ्यांमध्ये Benchmark Disabilities साठी किमान 4% आरक्षणाची तरतूद आहे.
61. हे 4% आरक्षण विविध दिव्यांगता गटांमध्ये विभागलेले आहे.
62. सरकारी आस्थापनांनी दिव्यांग व्यक्तींसाठी योग्य कार्यस्थळ उपलब्ध करून देणे अपेक्षित आहे.
63. दिव्यांगतेमुळे कर्मचारी पदोन्नतीतून वंचित राहू नये, यासाठी संरक्षणात्मक तरतुदी आहेत.

64. दिव्यांग कर्मचारी नियुक्त झाल्यानंतर दिव्यांग झाल्यास त्याला अनावश्यकपणे सेवेतून काढता येत नाही किंवा पदावनत करता येत नाही.

7) सामाजिक सुरक्षा व आरोग्य

65. कलम 24 — सामाजिक सुरक्षा, आरोग्य, पुनर्वसन आणि मनोरंजन.
66. सरकारने दिव्यांग व्यक्तींसाठी सामाजिक सुरक्षा योजना राबवाव्यात.
67. आरोग्यसेवा दिव्यांग व्यक्तींना सुलभ व परवडणारी करण्यावर भर आहे.
68. पुनर्वसनासाठी आवश्यक सुविधा उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी सरकारची आहे.
69. दिव्यांग महिलांच्या आरोग्य व प्रजनन अधिकारांचे संरक्षण केले जाते.
70. दिव्यांग बालकांना आरोग्य व पुनर्वसनाच्या सुविधा देण्यावर भर आहे.

8) Benchmark Disability साठी विशेष तरतुदी

71. कलम 31 — Benchmark Disability असलेल्या 6 ते 18 वर्षांच्या बालकांना मोफत शिक्षणाचा अधिकार.
72. कलम 32 — उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये किमान 5% आरक्षण.
73. कलम 34 — सरकारी आस्थापनांमधील नोकऱ्यांमध्ये किमान 4% आरक्षण.
74. आरक्षणाचा आधार — Benchmark Disability.
75. 40% किंवा त्यापेक्षा अधिक निर्दिष्ट दिव्यांगता ही Benchmark Disability ची प्रमुख कसोटी आहे.

9) High Support Needs

76. कलम 38 — उच्च आधाराची गरज असलेल्या दिव्यांग व्यक्तींसाठी विशेष तरतुदी.
77. High Support Needs असलेल्या व्यक्तीला आवश्यक आधार उपलब्ध करून देण्याची व्यवस्था आहे.
78. उच्च आधाराची गरज निश्चित करण्यासाठी निर्धारित प्रक्रिया वापरली जाते.

10) सरकारच्या जबाबदाऱ्या

79. कलम 39 — जनजागृती व संवेदनशीलता.
80. सरकारने दिव्यांग व्यक्तींच्या हक्कांबाबत जनजागृती करणे अपेक्षित आहे.
81. कलम 40 — प्रवेशयोग्यतेचे मानके.
82. सार्वजनिक इमारती, वाहतूक, माहिती व संप्रेषण अधिक सुलभ करण्यावर भर आहे.
83. Accessibility म्हणजे दिव्यांग व्यक्तींना सुविधा व सेवांचा प्रभावी वापर करता येणे.
84. सरकारने दिव्यांग व्यक्तींसाठी पुनर्वसन सेवा व सामाजिक सुरक्षा योजना विकसित कराव्यात.

11) संस्थांची नोंदणी

85. कलम 50 पुढील तरतुदी — दिव्यांग व्यक्तींसाठी काम करणाऱ्या संस्थांच्या नोंदणीशी संबंधित आहेत.
86. नोंदणीकृत संस्थांना निर्धारित नियम व मानके पाळणे आवश्यक आहे.
87. नोंदणीच्या अटींचे उल्लंघन झाल्यास नोंदणीवर कारवाई होऊ शकते.

12) दिव्यांगत्व प्रमाणपत्र

88. कलम 56 — दिव्यांगत्वाच्या मूल्यांकनासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे.
89. कलम 57 — दिव्यांगत्व प्रमाणपत्र देण्याची प्रक्रिया.
90. प्रमाणपत्र देण्यासाठी सक्षम प्रमाणित प्राधिकरणाची व्यवस्था आहे.
91. UDID प्रणालीद्वारे दिव्यांगत्व प्रमाणपत्राशी संबंधित प्रक्रिया डिजिटल करण्यात आली आहे.

13) केंद्रीय व राज्य सल्लागार मंडळ

92. कलम 60 पुढील तरतुदी — Central Advisory Board on Disability संबंधित आहेत.
93. Central Advisory Board हे केंद्र सरकारला दिव्यांगतेसंबंधी धोरणात्मक बाबींवर सल्ला देते.
94. State Advisory Board हे राज्य सरकारला सल्ला देते.
95. जिल्हास्तरावरही संबंधित समित्यांची तरतूद आहे.

14) मुख्य आयुक्त व राज्य आयुक्त

96. कलम 74 — Chief Commissioner for Persons with Disabilities.
97. Chief Commissioner केंद्रस्तरावर दिव्यांग व्यक्तींच्या हक्कांच्या संरक्षणाशी संबंधित कार्य करतो.
98. State Commissioner राज्यस्तरावर दिव्यांग व्यक्तींच्या हक्कांशी संबंधित कार्य करतो.
99. तक्रारींची चौकशी करणे हे त्यांच्या महत्त्वाच्या कार्यापैकी एक आहे.
100. सरकारला दिव्यांग व्यक्तींच्या हक्कांबाबत शिफारसी करणे हेही महत्त्वाचे कार्य आहे.

15) Special Court

101. दिव्यांग व्यक्तींवरील गुन्ह्यांच्या जलद सुनावणीसाठी Special Court ची तरतूद आहे.
102. Special Public Prosecutor नियुक्त करण्याची तरतूद आहे.

16) गुन्हे व शिक्षा

103. दिव्यांग व्यक्तींच्या हक्कांचे उल्लंघन करणाऱ्या कृत्यांसाठी शिक्षा होऊ शकते.

104. दिव्यांग व्यक्तीचा अपमान, हिंसा, शोषण किंवा गैरवर्तन याविरुद्ध संरक्षण आहे.
105. पहिल्या उल्लंघनासाठी कायद्यात दंडाची तरतूद आहे.
106. पुनरावृत्ती झाल्यास अधिक कठोर दंडाची तरतूद आहे.
107. दिव्यांग व्यक्तींवरील अत्याचारांसाठी स्वतंत्र शिक्षेच्या तरतुदी आहेत.
108. कंपन्यांकडून गुन्हा झाल्यास संबंधित जबाबदार व्यक्तींवरही कारवाई होऊ शकते.

17) परीक्षेसाठी अत्यंत महत्वाचे आकडे

मुद्दा	लक्षात ठेवा
अधिनियम	49 of 2016
संमती	27 डिसेंबर 2016
अंमलबजावणी	19 एप्रिल 2017
अध्याय	17
कलमे	102
अनुसूची	1
मान्य दिव्यांगता	21
Benchmark Disability	किमान 40%
उच्च शिक्षण आरक्षण	5%
सरकारी रोजगार आरक्षण	4%
Benchmark Disability बालकांचे मोफत शिक्षण	6-18 वर्षे

वरील आकडे आणि मूलभूत रचना अधिकृत DEPwD नोंदींशी सुसंगत आहेत.

MPSC/UPSC साठी 10 सुपर-इम्पोर्ट One-Liners

1. RPwD Act, 2016 = Act No. 49 of 2016.
2. अंमलबजावणी = 19 एप्रिल 2017.
3. जुना कायदा = PwD Act, 1995.
4. दिव्यांगतेच्या श्रेणी = 21.
5. Benchmark Disability = किमान 40%.
6. Benchmark Disability साठी उच्च शिक्षण आरक्षण = 5%.

- 7. Benchmark Disability साठी सरकारी रोजगार आरक्षण = 4%.
- 8. 6-18 वर्षे वयोगटातील Benchmark Disability असलेल्या बालकांना मोफत शिक्षणाची तरतूद = कलम 31.
- 9. समावेशक शिक्षणासाठी महत्वाचे कलम = 17.
- 10. दिव्यांगत्व प्रमाणपत्रासाठी महत्वाच्या तरतुदी = कलम 56-57.

2026 अपडेट: RPwD Act च्या अनुसूचीत 22 मे 2026 रोजी सुधारणा अधिसूचित करण्यात आली आहे; त्यामुळे 2026 च्या परीक्षेसाठी अद्ययावत अनुसूचीचा संदर्भ घेणे महत्वाचे आहे.